

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Roofgoed of toch niet?

Boeken van Leo Polak in Duitse bibliotheken

Koeneman, L.

Publication date

2020

Document Version

Final published version

Published in

Allard Pierson mededelingen

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Koeneman, L. (2020). Roofgoed of toch niet? Boeken van Leo Polak in Duitse bibliotheken. *Allard Pierson mededelingen*, 121, 26-29.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Roofgoed of toch niet?

1.

Leo Polak, pasfoto.

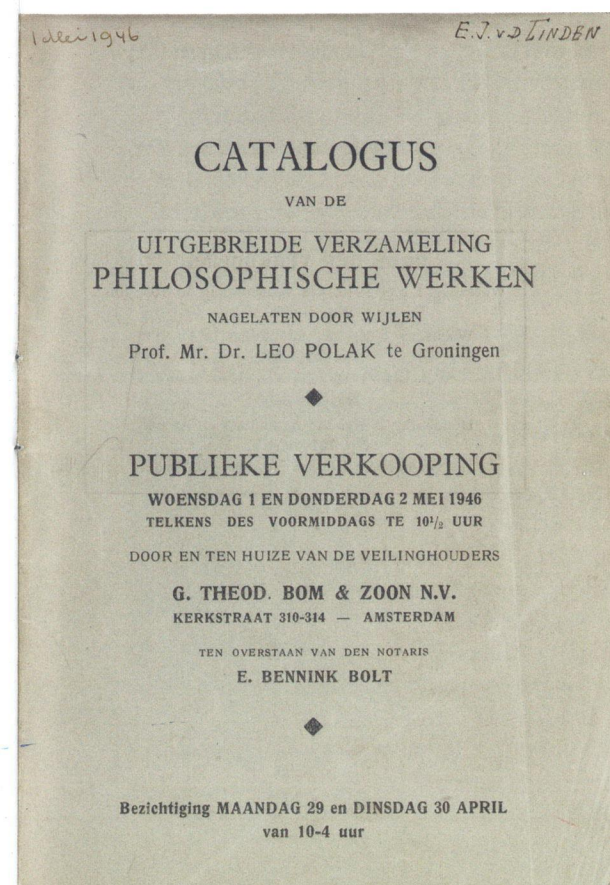
Bij veel Duitse bibliotheken vindt sinds een aantal jaren onderzoek plaats naar boeken in de eigen collectie die mogelijk gestolen zijn tijdens het naziregime. Het doel van deze zoektocht naar het zogeheten *Raubgut* is altijd teruggave van de geroofde boeken aan de slachtoffers of hun erfgenamen. In de afgelopen periode kreeg ik van bibliotheken in Duitsland de vraag of enkele bij hen aanwezige boeken met het ex libris van de filosoof Leo Polak geroofd waren. Een lastige vraag, al blijkt het antwoord uiteindelijk niet zo moeilijk te zijn.

Dit artikel is een uitgewerkte en geactualiseerde versie van een publicatie in *IP: vakblad voor informatieprofessionals* (07/2019), 8–9.

In het najaar van 2015 ontving ik een e-mail van Elena Brasiler van de Freie Universität Berlin. Sinds 2013 heeft de bibliotheek van deze universiteit een speciale afdeling *Stabstelle NS-Raub- und Beutegut*, waar men de eigen collectie systematisch onderzoekt op de herkomst van de boeken. Men had twee delen gevonden van Sven Hedin, *Trans-Himalaya: Discoveries and Adventures in Tibet* (1910) met het ex libris van de Nederlandse filosoof Leo Polak. Elena Brasiler zag dat ik onderzoek had gedaan naar zijn bibliotheek. Ze wilde de twee delen teruggeven en ze vroeg zich af of de Universiteitsbibliotheek van de UvA de rechtmatige eigenaar was. Zo niet, of ik haar in contact wilde brengen met de nabestaanden.

De Universiteitsbibliotheek was niet de rechtmatige eigenaar en de twee boeken werden na mijn bemiddeling teruggegeven aan Leo Samama, de kleinzoon van Leo Polak.

De Freie Universität Berlin bleek niet de enige universiteit met een *Raubgut*-afdeling. Na het verzoek uit Berlijn kreeg ik vragen uit Dresden en Freiburg over boeken met het ex libris van Leo Polak: één boek van de Staats- und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB) en twee boeken van de Universitätsbibliothek van de Albert-Ludwigs-Universität Freiburg.

2.

Speuren in veilingcatalogi

De vragen van de SLUB en van de UB Freiburg waren ingewikkelder dan het verzoek uit Berlijn: waren de drie boeken met het ex libris van Leo Polak gestolen of legaal verkregen? De onderzoekster van de SLUB had begrepen dat een groot aantal van zijn boeken na de oorlog op veilingen was verkocht door zijn weduwe Henriette Polak-Schwarz en dat hiervan veilingcatalogi aanwezig waren (zie kader).

Het boek *Tod, Seelenglaube und Seelenkult im alten Israel* (1898) van Johannes Frey – aanwezig in Freiburg – bleek kort na de oorlog te zijn verkocht. In de veilingcatalogus van Bom (verkoop 24–25 september 1946) staat dit boek opgenomen, met de aantekening dat het was verkocht voor f 2,50 aan ene Janse. Hier lijkt geen sprake van roof, al is dat niet zeker: heel misschien bevonden zich twee exemplaren van dit boek in de bibliotheek van Leo Polak. Hij kocht ook wel boeken dubbel, omdat een tweede exemplaar bijvoorbeeld mooier was.

Van de andere twee boeken – uit Dresden *Neue und vermehrte Acerra Philologica* van Peter Lauremberg (1711), uit Freiburg *Hochzeitsbräuche in der Türkei* van Theophil Löbel (1897) – heb ik in de veilingcatalogi niets teruggevonden over verkoop. Wellicht zijn ze geroofd, maar ook dit is niet met zekerheid vast te stellen.

Ik meldde mijn bevindingen aan de bibliotheken van Dresden en Freiburg en hoorde lange tijd niets. Na een half jaar kreeg ik bericht dat een interne commissie van de SLUB had besloten tot restitutie van het bij hen aanwezige boek. Ondanks gebrek aan bewijs had de commissie ‘aufgrund der eindeutigen Zuordnung zu Leo Polak und dem erhöhten Verdacht für die Rückgabe entschieden’. Voor teruggave waren alleen nog wat formaliteiten nodig van het ministerie. In Freiburg beraadde men zich nog.

Met het oog op het schrijven van dit artikel informeerde ik na enkele maanden bij de Universiteitsbibliotheek van Freiburg naar de laatste stand van zaken. Het verlossende woord kwam bijna per kerende post: ‘die bürokratischen Hürden sind soweit überwunden’. De beide boeken uit Freiburg zouden zo spoedig mogelijk naar Dresden gestuurd worden en daarna zouden ze vanuit Dresden gezamenlijk teruggegeven worden aan de rechtmatige erfgenaam, Leo Samama. In Freiburg had men dus besloten ook het boek terug te geven dat waarschijnlijk niet was geroofd.

Lidie Koeneman

Informatiespecialist wijsbegeerte en klassieken bij de Universiteitsbibliotheek van de UvA

2.

Titelpagina van de veilingcatalogus van G.Th. Bom uit 1946.

1927.

5 Januari. Vandaag eindelijk (dit) m'n boekje uit Universiteit teruggehaald, bij vergadering Heymans-Comité laten liggen. In poort Paracelsus en "Anandria", pornografisch prul van 1789, nog een uur aan verdaan. Juist vanmiddag zending uit Parijs, 1e ed. Voltaire's Calas, idem "Neveu de Rameau", Cakuntala van Schézy, Bakounine compleet, Maeterlinck's Grand Secret met autograaf, Zola's Rome met autograaf, etc. etc. Kan keurig van Moeder betaald als verjaarsgeschenk.

3.

Pagina uit het dagboek van Leo Polak, 5 januari 1927. Polak noteerde nauwgezet zijn boek aankopen. Hij kocht ze onder andere in de Oudemanhuispoort (de Poort). Van zijn moeder kreeg hij vaak boeken voor zijn verjaardag. Hs. XXX F 21.

3.

1927
5 Jan. Vandaag eindelijk (dit) m'n boekje uit Universiteit teruggehaald, bij vergadering Heymans-Comité laten liggen. In poort Paracelsus en "Anandria", pornografisch prul v. 1789, nog een uur aan verdaan. Juist vanmiddag zending uit Parijs, 1e ed. Voltaire's Calas, idem "Neveu de Rameau", Cakuntala v. Schézy, Bakounine compleet, Maeterlinck's Grand Secret met autograaf, Zola's Rome met autograaf, etc. etc. Kan keurig van Moeder betaald als verjaarsgeschenk.

Een mooi principe

Restitutie van getraceerde boeken is complex. Wanneer dankzij een ex libris een oorspronkelijke eigenaar is gevonden, hoeft dit niet te betekenen dat het boek gestolen is. De erfgenamen kunnen boeken verkocht hebben, zoals in het geval van Leo Polak. Ook schrijft hij zelf in zijn dagboeken geregeld over het verkopen of ruilen (en soms weggeven) van eerder door hem gekochte boeken.

Dresden en Freiburg stelden wel de vraag naar roef maar besloten uiteindelijk tot teruggave hoewel niet bewezen was dat de boeken geroofd waren. Ik vind dit een mooi principe: boeken met de aantekening 'NS-Raubgut-Verdacht' worden teruggegeven aan de nabestaanden. Het is verheugend dat de Duitse bibliotheken alles op alles zetten om de exacte eigenaar te identificeren. Waarschijnlijk volgen nog meer vragen over boeken met het ex libris van Leo Polak.

Naschrift

Bij de afronding van dit artikel (februari) zijn de boeken nog niet verstuurd naar Leo Samama; wanneer verdere bureaucratische hobbels uitblijven zal de verzending in het vroege voorjaar plaatsvinden.

De Freie Universität Berlin heeft de vraag over roef niet gesteld. De afhandeling verliep eenvoudig; de twee delen *Discoveries and Adventures in Tibet* zijn zonder discussie naar de kleinzoon van Leo Polak gestuurd. Toevallig maakte ik een half jaar na ons mailcontact tijdens een studiereis naar Berlin kennis met Elena Brasiler van de *Stabstelle NS-Raub- und Beutegut*. Ze gaf een presentatie van hun werk en gebruikte als voorbeeld twee boeken van Leo Polak. Ik was onder de indruk van de zorgvuldigheid waarmee de medewerkers van deze afdeling speuren naar de rechtmatige eigenaars – een moeizaam en langdurig proces. Heel vaak worden de erfgenamen niet gevonden.

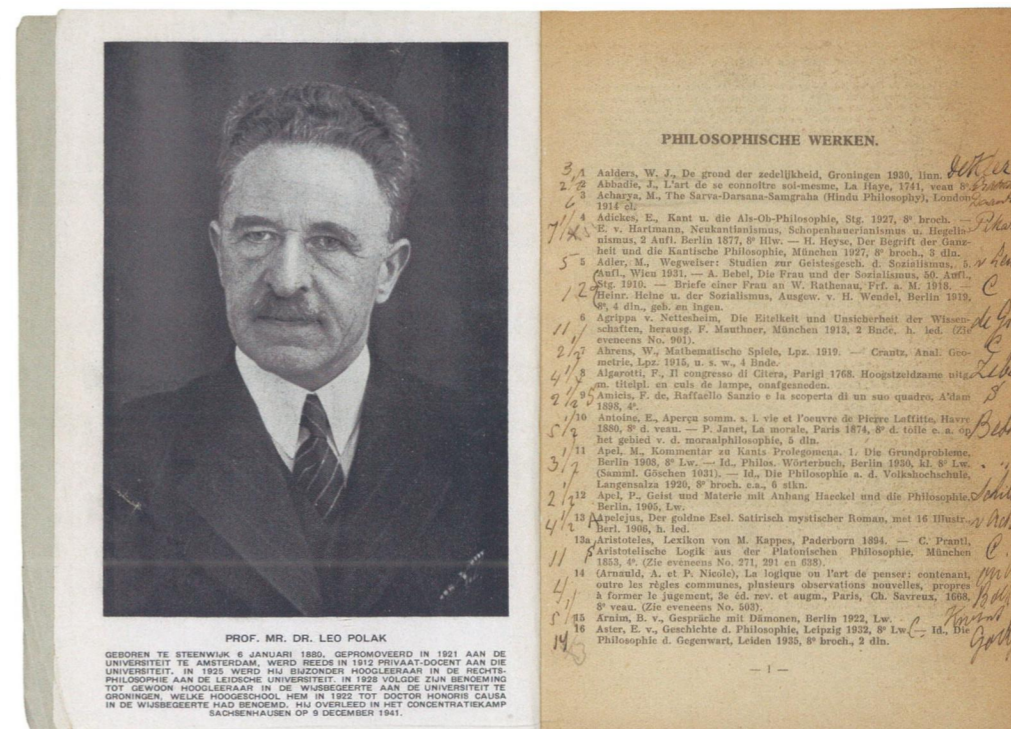
Literatuur

Voor meer informatie over de boekencollectie van Leo Polak, zijn boek aankopen en wat er met de boeken is gebeurd tijdens en na de oorlog: L. Koeneman, "Bibliophilie langs de wegen der redelijkheid": Leo Polak en zijn boekerij, in: K. van Berkel & S. van der Poel (red.), *Nieuw licht op Leo Polak (1880–1941): filosoof van het vrije denken* (Hilversum 2016), 169–189. https://pure.uva.nl/ws/files/8500323/Polak_07_Koeneman.pdf.

4.

Eerste bladzijden van de veilingcatalogus uit 1946, 1 tot 2 mei.

4.

Over Leo Polak, zijn bibliotheek en zijn dagboeken

Prof. mr. dr. Leo Polak (1880–1941) was filosoof. Hij publiceerde op het gebied van de kentheorie, de rechtsfilosofie, de problematiek van oorlog en vrede, en de ethiek. Vanaf 1928 was hij hoogleraar in de wijsbegeerte aan de universiteit van Groningen. Op 15 februari 1941 werd Polak door toedoen van de toenmalige pro-Duitse rector van de universiteit, J.M.N. Kapteyn, gearresteerd en gevangen genomen. Van het huis van bewaring van Groningen ging hij naar de gevangenis in Leeuwarden en op 7 mei 1941 werd hij overgebracht naar het concentratiekamp Sachsenhausen. Daar stierf hij op 9 december 1941.

Leo Polak bezat een omvangrijke bibliotheek. Hij bezocht boekenveilingen, ging overal waar hij kwam naar antiquariaten en spelde antiquariaatscatalogi. Hij was niet onbemiddeld en kon zich de aanschaf van vele en kostbare boeken permitteren. Zijn boeken zijn herkenbaar aan het fraaie ex libris, ontworpen door Albert Hahn: een kraanvogel vliegend boven de golven met bovenaan de tekst *Eppur*, 'En toch'. Vanwege de dreigende politieke situatie had Polak eind jaren dertig een aantal kostbare boeken eindelijk gesteld in Londen. Deze boeken zijn na de oorlog in bruikleen gegeven aan de UB van de UvA door de weduwe van Polak, Henriette Polak-Schwarz. Van deze ruim 4000 boeken is een catalogus gemaakt: *Catalogus van de bibliotheek nagelaten door Prof. Mr. Dr. Leo Polak*. Deze is inmiddels digitaal beschikbaar via <http://hdl.handle.net/11245/3.3467>. De bruikleen is in 2011 omgezet in een schenking.

5.

Ex libris van Leo Polak, 1937.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog is een ander gedeelte van zijn bibliotheek door de nazi's geroofd; deze boeken zijn na 1945 (gedeeltelijk) teruggevonden in een loods in Enschede en teruggestuurd naar Henriette Polak-Schwarz. In 1946 en 1947 heeft zij hiervan ongeveer 3000 boeken laten veilen bij veilinghouder G.Th. Bom in Amsterdam. Van deze veilingen zijn catalogi aanwezig bij de Universiteitsbibliotheek, voorzien van aantekeningen van de befaamde UB-medewerker Ernst van der Linden. Hij noteerde in de catalogi door wie de boeken werden gekocht met de prijzen erbij.

Gedurende veertig jaar, van 9 augustus 1901 tot aan zijn dood, heeft Leo Polak een dagboek bijgehouden. Bij elkaar beslaan zijn dagboeken ongeveer zestig deeltjes van gemiddeld 160 bladzijden. Vijf delen ontbreken. Deze dagboeken zijn in 2011 door mevrouw A.L.W. Samama-Polak, dochter van Leo Polak, overgedragen aan de Bijzondere Collecties. Ze zijn zonder beperkende voorwaarden bij het Allard Pierson te raadplegen (hs. XXX F 1–56). De dagboeken zijn gedigitaliseerd; de scans zullen in de toekomst raadpleegbaar zijn via de website van het Allard Pierson.